

Lev Tcherenkov (Leon Muzovski) (Moskwa, Rosja)

„A CY NA SAN TU LITVATE? A CZY NIE JESTEŚ PAN Z LITWY?” GWARA I IDENTYFIKACJA CYGANÓW LITEWSKICH

Za tytuł tego artykułu posłużyło mi pytanie, które usłyszałem po kilku minutach biesiady z członkiem stowarzyszenia romskiego z Litwy, podczas któregoś ze spotkań przedstawicieli organizacji cygańskich z krajów byłego ZSSR. Ma się rozumieć, rozmowa toczyła się po cygańsku. Umyślnie użyłem tych kilku słów i konstrukcji morfosyntaktycznych nie spotykanych nigdzie poza gwarą Cyganów litewskich (m. in. używanie locativu w funkcji ablativu). I od razu zostałem poddany badaniu, którego uwieńczeniem tytułowe: *A cy na san tu Litvate? – A czy nie jesteś pan z Litwy?*

Słów kilka o tym, dlaczego dla Cyganów są istotne takiego rodzaju „badania dodatkowe”. Otóż, dla Cyganów jest ważnym, aby wiedzieć, z kim ze świata cygańskiego ma się do czynienia, to znaczy z jakich Cyganów (rosyjskich, polskich, litewskich itd.) współromówca pochodzi, z jakiego wywodzi się rodu, *konéskro čhavò jo sý-le* (czyim jest potomkiem) itd.

Jeżeli chodzi o Cyganów z byłego Związku Radzieckiego, zamieszkujących olbrzymie terytoria od Morza Bałtyckiego, granicy polskiej i Wołyń, poprzez Rosję Północną i Środkową, Ural, Syberię, po dalekowschodnie wybrzeże Pacyfiku, to gwary ich są tak bardzo zbliżone do siebie, że tworzą zjawisko językowe, które można by było określić jako „makrodialekt bałtycko-rosyjski” Cyganów europejskich. Według klasyfikacji dialektów cygańskich, autorstwa profesora Uniwersytetu Manchesterskiego w Wielkiej Brytanii, Yarona Matrasy (z którym ja zupełnie się zgadzam), wspomniane gwary i dialekty należą do ugrupowania północno-wschodniego (*North-Eastern dialects*)¹.

1. Y. Matras, *The classification of Romani dialects: A geographic-historical perspective* [w:] B. Schrammel, D. W. Halwachs, G. Ambrosch, *Proceedings from the 6th International conference on Romani linguistics*, Lincom Europe, Munich 2005, s. 7–22.

Według ostatniego radzieckiego spisu ludności z roku 1989 na terytoriach wszystkich republik byłego ZSRR mieszkało 261 956 person płci obojga, które zadeklarowały swą przynależność do narodu cygańskiego. Teraz jest bardzo trudno ustalić, na ile ta liczba jest zbliżona do rzeczywistości. Bądź co bądź razie oponenty (co do wyników wspomnianego spisu ludności w części cygańskiej) operują o wiele bardziej fantastycznymi liczbami. Podczas występów publicznych (w radiu, telewizji) nieraz mówiono, że tylko w samej Rosji, tj. dzisiejszej Federacji Rosyjskiej, mieszka pomiędzy 1 000 000 a 2 000 000 Cyganów. Poważnie odnosić się do tych liczb nie można w żaden sposób, nawet przy najlepszej chęci. W rosyjskim świecie cygańskim powszechnie wiadomo, w jakich miejscowościach, w jakich regionach, wreszcie, w jakich osiedlach mieszkają Cyganie – w takich a takich ilościach. Podsumować ilość mieszkających tam Cyganów, nawet z pewnym powiększeniem ewentualnie wiarygodnej liczby, nie jest problemem skomplikowanym. Jeżeli nawet przypuścić, że oficjalne dane spisu ludności z czyjejs tam złej woli zostały znacznie obniżone (ależ nie pięciokrotnie, bo to nonsens!), to i wtedy liczba ogólna Cyganów w Rosji nie osiągnie pół miliona osób.

My jednak będziemy operowali liczbami ze źródeł oficjalnych. Według wspomnianego już spisu ludności z 1989 r., na terytorium Rosji mieszkało 153 000 Cyganów, ale spis ludności z roku 2002 wykazuje już – 180 617 osób. Oficjalne dane twierdzą, że na terytorium Republiki Białoruskiej żyje około 17 000 Cyganów, na Ukrainie zaś 47 600.

Przytłaczająca większość Cyganów Rosji i Białorusi oraz znaczna część Cyganów z Ukrainy Północnej (w pasie od Wołynia do Czernihowa), praktycznie wszyscy Cyganie Łotwy (około 10 000 osób), posługują się w życiu codziennym dialektami północno-wschodnimi, do których też należy gwara Cyganów litewskich. Dialekty te, jako całość, mają następujące cechy charakterystyczne:

1) *a > y, i* w poszczególnych morfemach:

- ablativ: *léstyr* (<*léstar*) „od niego”, *léndyr* (<*léndyr*) „od nich”;
- w przysłówkach takich jak *adatxýr/adacýr/adaćír* (<*adathár*) „stąd”;
- w niektórych przysłówkach i przyimkach, jak na przykład *syr* (<*sar*) „jak”, *maškír* (< *maškár*) „między, wśród”, *angil* (<*ang[l]ál*) „przed”, *pašýl* (<*pašál*) „około, obok”;
- w formach osoby 3. czasu przeszłego czasownika „być” – *sys* (<*sas*);
- w poszczególnych leksemach – na przykład, w niektórych gwarach Cyganów rosyjskich *šukír* (<*šukár*) „piękny, dobry”;

2) protetyczne *j* i *v* takich leksemach jak *jav-*(<*av-*) „przyjść”, *jamé/*

amé „my”, *jov* „on”, *joj/lej* „ona”, *vavír/javír* (<*aver*) „inny, drugi”, *vangár* (<*angár*) „węgiel”;

3) zanik inicjalnego *a-* (*an-*) w leksemach, jako *rav-* (<*arav-*) „uronić, zwalić”, *rakx-* (<*arakh-*) „chronić, strzec”, *sa-* (<*asa-*) „śmiać (się)”, *star-* (<*astar-*) „złapać”, *dr-/d-* (<*andr-*) „w, we” (głównie w gwarach Cyganów rosyjskich, białoruskich i litewskich);

4) przeważne użycie form inflektywnych zamiast konstrukcji analitycznych ‘prefix + nominativ (locativ)’: *javjòm Moskvátyr* „przybyłem (-am) z Moskwy”, ale na przykład w gwarze „tatarskich” Cyganów krymskich *al’òm andár ko Moskvás*, a w gwarze kelderaskiej *avil’ém andá j Mòskva*. Jednocześnie we wspomnianych dialektach północno-wschodnich, zamiast rozpowszechnionego w dialektach innych ugrupowań dialektycznych używania konstrukcji z formami inflektywnymi przeważnie używa się konstrukcji przyimkowych z mianownikiem: *jav ke me!* „chodź do mnie!” (w innych odmianach *romani*: *av mánde!*), *sòmás ke joné* „byłem (-am) u nich” (w innych odmianach *sòmás/símas/sin’òmás lénde*);

5) identyczne co do siebie formy osób 2. i 3. liczby mnogiej praeteritu: *tumé kerdé* „wyście zrobili/zrobiły”, *joné kerdé* „oni/one zrobili/zrobiły”;

6) sufiks *-kir-* dla tworzenia causativu (czasowników przechodnich): *sykl’akir-* „uczyć” (w innych odmianach dialektycznych *sikl’ar-*) przy *sykl’ov-* „uczyć się, studiować”;

7) używanie zapożyczonych prefiksów czasownikowych (pochodzenia rosyjskiego, białoruskiego, polskiego, a na Litwie i Łotwie też odpowiednio litewskiego i lotewskiego), co zmienia semantykę czasownika: *gijòm* „szedłem/szłam” – *vigijòm* „wyszędłem/wyszłam”; *lav(a)* „biorę” – *poláv(a)* „rozumiem” (por. ros. *понимаю/понимаю*); *maráv* „biję” – *umaráv* (por. ros. *убью/убью/zamaráv* (por. pol. *zabiję*). Jak powiedziano wyżej, na Łotwie używa się, obok słowiańskich, prefiksy lotewskie – *ajzbi-stráva* „zapominam” (por. lotewskie *ajzmirsu*), a na Litwie prefiksy pochodzenia litewskiego: *nutradyjá* „on odjechał/ona odjechała” (por. litewskie *nuvažiavo*). Czasami dla mówiących w innych odmianach *romani* jest bardzo ciężko, często wprost niemożliwe, zrozumieć znaczenia słowa lub formy morfosyntaktycznej z gwary północno-wschodniej, bez znajomości języka ludności, w otoczeniu której kształtowała się gwara, na przykład: *domard’òm-pe* „osiągnąłem/-am” (por. ros. *я добился/добилась* – *ja dobils’a/dobilas’*).

8) adaptacja (i generalizacja) niektórych słowiańskich i bałtyckich konstrukcji syntaktycznych – takich, jak np. *les nané kxeré* „nie ma go w domu”, por. ros. *ego net doma* – *jego n’et doma* (w innych odmianach cygańszczyzny *jov/ov/vov nané/nanáj/naj kheré*); *odòj sys but romén* „tam było dużo Cyganów”, por. ros. *там было много цыган* – *tam bylo mnogo cygan*, jak

też litewskie *ten buvo daug čigomų* (w innych odmianach *romani odòjlothé/kothé sas but romá/rrom/rom*);

9) pewne osobliwości tzw. „rdzennego” słownictwa (tj. niezapożyczonego z języków ludności otaczającej w czasach relatywnie nowych): *pšal* „brat” (vs. *phral/phal* we wszystkich innych odmianach cygańszczyzny). Takie osobliwości leksyczne jak np. *xačov-* „palić się, płonać” (z derywatą *xačkir-* „palić”), *dav gòdly/gòdli/gòli* „krzyżeć”, *hará* „dawno (temu)”, *filat 'infilacín* „majątek, dwór”, są spotykane przeważnie – lub wyłącznie – w dialektach północno-wschodnich, i w ogóle w dialektach gałęzi północnej cygańszczyzny europejskiej.

10) obok nowych (przeważnie *ad hoc*) zapożyczeń z języka ludności otaczającej, we wszystkich wspomnianych gwarach jest dużo leksyki pochodzenia niemieckiego i jeszcze więcej – polskiego.

Wymienione wyżej osobliwości są charakterystyczne dla całego kompleksu gwar dialektycznego ugrupowania północno-wschodniego cygańszczyzny europejskiej na terytorium byłego ZSRR.

Według spisu ludności z r. 2001, w Republice Litewskiej mieszka 2 571 osób pochodzenia cygańskiego. Z tej liczby 874 osoby żyją w powiecie wileńskim, 364 osoby – w powiecie kowieńskim, 218 osób w Poniewieżu i okolicach, 376 osób w Szawlach i powiecie. Znakomita większość ludności cygańskiej na Litwie należy do grupy *litòŭska Romá* (Cyganie litewscy). Cyganie południa Wileńszczyzny wolą określać siebie jako *pòl'ska Romá* (Cyganie polscy). Na północy Litwy, w okolicach Mažeikiai, żyje spora ilość Cyganów lotewskich (*lotfítka Romá*) z grupy *kúrziemnieki* („kurlandczycy”). W rodzinach Cyganów litewskich i polskich występuje wyraźna domieszka Cyganów rosyjskich (*xaladýtka Romá*), zwłaszcza z bliskiego obwodu Pskowskiego. Wreszcie, na sławetnym Porubanku (pol. Porębanek, obecnie Kirtimai), zwanym potocznie w Wilnie „Tabor”, oprócz Cyganów polskich i litewskich, żyje 21 rodzin Kotlarzy (*Kelderária*) z „nacji” *Moldovája*, klanu *Bidòni* – razem około 130 ludzi.

Pokaźna ilość Cyganów litewskich żyje też w sąsiadującym z Litwą obwodzie kaliningradzkim Federacji Rosyjskiej, gdzie stanowią oni większość miejscowej ludności cygańskiej.

Cyganie litewscy nazywają siebie *litòŭska romá*. Rzuci się w oczy, że pierwsza część endoetnonimu jest pochodzenia rosyjskiego (a konkretnie: białoruskiego), ale nie polskiego (jak w samonazwie Cyganów lotewskich – *lotfítka romá*) lub cygańskiego, jak u części Cyganów rosyjskich – *xaladýtka romá*. Możliwie, że ten etnonim jest relatywnie nowy, i jego pojawienie się jest ściśle związane z początkami istnienia niezależnego państwa litewskiego w określonych granicach, w których znalazła się dana grupa cygańska. Z drugiej jednak strony, na długo przed powstaniem po pierwszej wojnie

światowej państwa litewskiego, toponim polski *Litwa* był używany dla określenia wszystkich terytoriów Wielkiego Księstwa Litewskiego i nie posiadał konotacji etnicznych. Jest także możliwe, że wszyscy cygańscy mieszkańcy tego państwa nazywali siebie Cyganami litewskimi tak, jak inna ludność Księstwa nazywała siebie Litwinami – rdzenni Słowianie, tj. Białorusini i Polacy, oraz rdzenni Litwiny (*lietuviai*). Etonim *Liévinų* było samonazwą (endonimem) znacznej części Białorusinów, aż po początek wieku XX.

Określenie „Cyganie litewscy” w odniesieniu do wszystkich tutejszych mieszkańców cygańskich raz po raz pojawia się w dokumentacji oficjalnej. Na przykład akt królewski o nadaniu przywilejów zwierzchnikom cygańskim nazywa się *Przywilejem Króla Stanisława Augusta Jakubowi Znamierowskiemu na zwierzchnictwo nad Cyganami Litewskimi...* I dalej w tekście objaśnia się, co ma się na myśli: „...zwierzchnictwo nad wiernym naszym ludem cygańskim w W. Xięstwie Litewskim znajdującym się...” itd.² Ma się rozumieć, że nazwa Cyganów litewskich jest pochodzenia białoruskiego, ponieważ tzw. język starobiałoruski (lub po prostu ruski) w ciągu kilku stuleci pozostawał językiem urzędowym Wielkiego Księstwa Litewskiego oraz głównym środkiem komunikacji międzynarodowościowej w Księstwie.

Po pierwszej wojnie światowej, obok odrodzonego państwa polskiego, powstało niezależne państwo litewskie. Jednocześnie wielka część byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego znalazła się w granicach nowej Polski, łącznie z historycznym litewskim miastem stołecznym Wilnem – *Vilniusem*. Wydaje mi się, że właśnie w tamtych czasach powstało rozdzielenie autochtonicznej ludności cygańskiej na *polskich* i *litewskich* Cyganów, według ich przynależności do danego państwa lub kraju. Do dzisiaj Cyganie z południowo-wschodnich powiatów Republiki Litewskiej, które przed rokiem 1939 należały do Polski, wolą prezentować się jako *Cyganie polscy*, choć ich krewni, mieszkający w powiatach centralnych Litwy, przedstawiają siebie jako *Cyganie litewscy*. Ciekawe, że tutejsi *Cyganie polscy* bardzo dobrze uświadamiają sobie, że językowo i obyczajowo różnią się oni od Cyganów z Polski, którzy poniekiedy nazywają siebie *katal'arytka romá*, a których Jerzy Ficowski po raz pierwszy w 1953 r. nazwał „Cyganami nizinnymi”³.

Etonim *Cyganie polscy* (*pòlska romá*) jest szeroko rozpowszechniony w omawianym regionie. *Polskimi* są wyżej wymienione Cyganie z południowo-wschodniej Litwy i sąsiednich powiatów Białorusi, *polskimi* są też miejscowi Cyganie w północno-zachodniej Białorusi oraz we wschodniej Łotwie (Łatgalia, dawne Inflanty). Oni są *polskimi*, ponieważ: a) mieszkają na terytoriach Polski przedwojennej; b) są wyznania rzymsko-kato-

2. T. Narbutt, *Rys historyczny ludu cygańskiego*, Wilno 1830, s. 174–175.

3. J. Ficowski, *Cyganie polscy – szkice historyczno-obyczajowe*, Warszawa 1953.

lickiego („trzymamy wiara polska” – powiedziała mi jedna stara Cyganka z Brasławia na Białorusi). *Polscy* Cyganie z Litwy południowej i sąsiednich powiatów Białorusi zachodniej, którzy repatriowali się do Polski w latach 1956-1958, w nowych warunkach zaczęli nazywać siebie *xaladýtka romá*, *Cyganie rosyjscy*, ponieważ w większości przeprowadzili się do Polski z ziem białoruskich, tj. „ruskich”. Bardzo zagmatwanym jest problem samoidentyfikacji cygańskich „autochtonów” w Łatgalii (na Inflantach). Ogólnie biorąc, większa ich część woli zostawać Cyganami *polskimi*, ale w ten sam czas dla Cyganów z zachodniej i północnej Łotwy, są oni niewątpliwie *xaladýtka romá* lub *fandári* (sing. *fandáros*). Leksem ostatni pochodzi od nowogreckiego *φαντάρος* i znaczy „piechur” (z konotacją nieco pejoratywną), co w pełni odpowiada pierwszemu znaczeniu cygańskiego *xaladó*, które ma dwa znaczenia: „żołnierz” i „Rosjanin”. W obecności innych *polских* Cyganów, ci z Inflant poniekiedy określają swe pochodzenie bardziej szczegółowo, dodając, że oni są *lotewscy polscy Cyganie*, lub po prostu *Cyganie lotewscy* (*lotfítka romá*), lecz nie *čúxny*, tj. rdzenni Cyganie lotewscy z Kurlandii, Liwonii i Estonii. Słowo to pochodzi od potocznego rosyjskiego etnonimu *чухна čuxná* „Estończyk” – z zabarwieniem pejoratywnym (po cygańsku też). Taki jest „krajobraz cygański” na obszernym terytorium, gdzie żyje grupa, nazywająca siebie *litòšska romá*. Ugrupowanie to składa się z szeregu mniejszych podgrup – klanów albo lineage’ów, często nazywanych po imieniu (lub przezwisku) sławetnego przodka. Wśród Cyganów litewskich odnajdziemy więc następujące klany: *Baltrúki*, *Báuži*, *Brázy*, *Buldávy*, *Flúki*, *Hópy*, *Lángi*, *Mitrúki*, *Valúki*, *Z’az’úki*, *Žémšy* itd., itp.

Trzeba podkreślić, że czasami jest bardzo trudno ustalić przynależność danego klanu lub lineage’u do *Cyganów litewskich*. Jaskrawe temu przykłady – *Baltrúki* a *Buldávy*. Ten ostatni klan jest dobrze znany także w Inflantach i na Białorusi północnej (poniekiedy też w formie *Buldav’ónki*), jako miejscowy *polski* klan. Na tych terenach, ich mowa posiada szereg bardzo typowych osobliwości, co wyróżnia ich wśród całego kompleksu tamtejszych Cyganów. *Baltrúki* zaś byli głównie grupą repatriantów cygańskich, przybyłych do Polski w latach 1956-1958. Teraz mieszkają głównie w północno-wschodniej Polsce (Białystok, Sokółka itd.) i określają siebie jako *xaladýtka romá*. Ich krewni na Białorusi, ma się rozumieć, uważają się za *pòl’ska romá*. Sytuacja z samookreśleniem *Baltruków* na Litwie jest jeszcze bardziej skomplikowana: ci, którzy żyją w powiatach południowo-wschodnich wśród ludności polskiej, prezentują siebie jako *pòl’ska romá*; ich krewni, którzy przeprowadzili się do powiatów etnicznie litewskich i używają dla kontaktów z ludnością otaczającą języka litewskiego, twierdzą, że są *litòšska romá*.

Z kolei *Lángi*, według cygańskiej tradycji ustnej, są bardziej *polscy* niż inne podgrupy Cyganów litewskich. Oczywiście, w twierdzeniu tym ważną rolę odgrywa tak zwana etymologia ludowa, bo *lenkas* [l'əŋkas] po litewsku znaczy „Polak”.

Flúki, tradycyjnie są traktowani jako Cyganie *niemieccy* (*sasýtká romá*). Przed II wojną światową ich przodkowie mieszkali głównie w Prusach Wschodnich (obecnie rosyjski Obwód Kalinigradzki) oraz w okolicach Memela (Kłajpedy), przeważnie wśród niemieckojęzycznej ludności. Ich gwara praktycznie już wymarła. Nigdy nie spotykałem bodaj jednego *Fluka*, który potrafiłby płynnie mówić w swym dialekcie rodzinnym, znacznie różniącym się od „ogólnie rozpowszechnionej” cygańszczyzny litewskiej. Mój kolega litewski, Vilhelmas Bieleckas, nagrał w tym dialekcie krótkie opowiadanie jednej Cyganki urodzonej w Memelu przed II wojną światową⁴. Osobliwości językowe nagranych tekstów niezbicie świadczą o tym, że *Fluki* są potomkami niemiecko-litewskich Cyganów wschodniopruskich (tzw. *litáutike sinti*), w czasach najnowszych „dokoptowanych” do wspólnoty Cyganów litewskich. Według informacji osobistych aktualnego Prezydenta IRU, Stanisława Stankiewicza (Stahiro), nazwa ta jest dobrze znana także i w Polsce, i odnosi się do pewnej grupy cygańskiej z Warmii.

Rozpatrując osobliwości językowe Cyganów litewskich warto zapoznać się ze zjawiskami różnicującymi dialekty cygańskie na obszarze szerszym, niż tylko terytorium współczesnej Litwy, a więc również na zachodniej i północnozachodniej Białorusi, Łotwie z Estonią oraz częściowo, w sąsiednim obwodzie Pskowskim Federacji Rosyjskiej.

Owe dialekty wyróżniają się:

1) zachowaniem aspirowanego *čh > čx* (oprócz gwar pskowskich): *čxavò* „chłopiec cygański, syn” (por. w gwarze Cyganów rosyjskich *čavò*); *čxin-/čšin-* 1. „ciąć”, 2. „pisać”, *čxon* „księżyc, miesiąc”; *čxurilčšuri* „nóż” (w cygańszczyźnie lotewskiej odpowiednio *čhāvò, čhin-, čhon, čhūrī*);

2) przejściem *d' > dž, t' > ć, s' > ś* pod wpływem miejscowych gwar białoruskich i polskich: *k'erdžòm < kerdòm* „zrobiłem, -am”, *raćá < ratá* „noce”, *kšil < ksil < khil* „masło”. Zjawisko to w gwarach Cyganów lotewskich rozwinęło się dalej, skutkiem czego mamy *kerdžòm, raćá, kšil*.

3) palatalizacją *g, k (kx)* w pozycji przed *e*: *máng'e* „mi, mnie” (celownik), *túk'e* „ci, tobie” (celownik), *kx'el-* „tańczyć, płaszać”. W mowie *Buldavów* w Białorusi północnozachodniej oraz w Inflantach *kx* palatalizo-

4. Zainteresowanych odsyłam do publikacji: L. Tcherenkov, S. Laederich, *The Roma: otherwise known as Gypsies, Gitanos, Γύφτοι, Tsiganes, Tígani, Çingene, Zigeuner, Bohémiens, Travellers, Fahrende, etc.*, Schwabe Verl. Basel 2004, T. 1, *History, Language and Groups*, s. 379–380; T. 2, *Traditions and Texts*, s. 755–756.

wane zmienia się do *ks'*: *ks'er* „dom”, *ks'etané* „razem”, *dyks'él* „patrzy, widzi”. Podobny, ale nie całkiem konsekwentnie rozwinięty fenomen, mamy i w innych dialektach północno-wschodnich: **khil* „masło” > gwara rosyjsko-cygańska *ksil*, gwara litewsko-cygańska *kšil*, gwara lotewsko-cygańska *kšil* (w Kurlandii czasem wskutek metatezy *škil*); **phir-* „chodzić” > gwara rosyjsko-cygańska *psir-*, gwara litewsko-cygańska *pšir-*, gwara lotewsko-cygańska *pšīr-* (w Kurlandii czasem też *špīr-*);

4) pewnymi osobliwościami w słownictwie (nie dotyczy to w pełni gwar rosyjsko-cygańskich na Pskowszczyźnie): *džin'čkirdò* „długi”, *fēn'u/fēn'c'u(k)/fēn'ci* „tylko”, *trušćál* „dookoła, wszędzie” itd. Zapożyczenie słowiańskie *čisto* wyparło z użytku rdzenny leksem *žužò* (jak w cygańszczyźnie rosyjskiej). Zachowało się także słowo *kutý* „mało, trochę”, które współcześnie nieomal zniknęło z mowy Cyganów rosyjskich w północno-zachodnich oraz centralnych obwodach Federacji Rosyjskiej, ale zachowało się w gwarze rosyjskich Cyganów-Sybiraków. Ciekawym jest fakt, że to słowo można odnaleźć w tekstach cygańskich zanotowanych w końcu XIX w. przez wybitnego krajoznawcę rosyjskiego W. Dobrowolskiego w guberni Smoleńskiej⁵.

W gwarach cygańskich rozpatrywanego obszaru istnieje czasownik nieosobowy ze znaczeniem „móc, być możliwym” (niekiedy też „dozwolonym”): gwara litewsko-cygańska *saštý*, gwara *Buldavów* *haštý*, gwara lotewsko-cygańska *vaštý*. U *Cyganów rosyjskich* obwodu pskowskiego czasownik ten istnieje w formie *haštýljaštý*.

6) jako wskaźnik dialektów rozpatrywanego obszaru wymieniłem należy swoistą formę czasownika „znaleźć”, a mianowicie *last-* (Litwa, Inflanty, obwód pskowski) obok formy *lax-* (Łotwa, Litwa, Rosja Centralna). W Litwie obie formy współistnieją, ale wydaje mi się, że forma *last-* jest bardziej typowa nie tyle dla gwar obszaru, ile dla Litwy w szczególności. W gwarze rosyjskich Cyganów-Sybiraków istnieje forma *laxt-*. Nawiasem mówiąc, cygańska gwara Sybiraków ma sporo cech charakterystycznych, które zbliżają ją do gwar rozpatrywanego terenu. Na przykład, w słownictwie *gválta* „krzyk” (typowy leksem litewsko-cygański), *petél'n'a* < pol. *patelnia* itp.

Teraz spróbujemy skupić się na fenomenach, które są typowe właśnie dla Cyganów litewskich i wyodrębniają ich mowę w taki sposób, że od razu da się zidentyfikować przynależność grupową mówiącego, a tym samym grają rolę wyznacznika etnicznego.

1) przejście *-av->-oũ-* (*goũ* „wies” < *gav*, *loũ* 1. „słowo”, 2. „imię” < *lav*; *k'eròũ* „robię” < *keráv* itd.) jest charakterystyczne nie tylko dla miejscowych

5. V. Dobrovol'skij, *Kisiel'jovskie cyganie* [w:] *Cyganskie teksty*, T. 1 – В. Добровольский, *Киселёвские цыгане, Цыганские тексты*, T. 1, Санкт-Петербург 1908.

gwar cygańskich, ale też dla gwar innych języków, rozpowszechnionych w Republice Litewskiej. Na przykład, litewskie gwarowe *n'ažnòũ* „nie wiem” przy literackim *nežinau*; polskie gwarowe *pròũda* „prawda”; białoruskie gwarowe *zòũtra* „jutro” przy literackim *zàũtra*;

2) przejście *-aj>-ej* (jak w *adėj* „tutaj” <*adáj*, a także przez analogię *odýj* <*odėj* „tam”) jest osobliwością języka litewskiego, nie tylko w gwarowej, ale też w literackiej wymowie, na przykład (*kéjp*) *kaip* „jak”, (*téjp*) *taip* „tak”, czasami (*Klájpeda*) *Klaipeda*.

3) przeważające używanie locativu w funkcji ablativu jest najwięcej dostrzegalną i znaczną osobliwością mowy Cyganów litewskich, jak na przykład *me vidžòũ čororé šemjáte* „pochodzę z ubogiej rodziny”, *jej sy-le Oni-kšténde* „ona jest z Oniksz”, *pxučòũ-man mre dadéste* „pytam się o mego ojca”, *so šundlò tumaré pšaléste?* „co slychać u waszego brata?”. Przy tym jednak z rzadka używa się ablativu w jego funkcji naturalnej: *nádur amaré kx'eréstyr* „niedaleko (od) naszego domu”, *šáfa rosk'erdy purané dembòstyr* „szafa zrobiona ze starego dębu”;

4) słówko *le* w spółce osoby 3. liczby pojedynczej i mnogiej: *joj sy le barvalý* „ona [jest] bogata”, *jone isýs le nasvalé* „oni byli chorzy/one były chore”. Nieco podobne zjawisko występuje w niektórych gwarach Cyganów rosyjskich w formie *ne* (*sy ne*), lecz wyłącznie w czasie teraźniejszym;

5) używanie biernika zaimków osobowych w formach osoby 1. liczby pojedynczej i mnogiej czasowników zwrotnych: *k'eròũ-man* „robię się, staję się”, *k'erás-amén* „robimy, stajemy się”, w odróżnieniu od użycia słówka *pe/pes* „się” we wszystkich pozostałych formach osobowych, a więc *k'erés-pe(s)*, *k'erén-pe(s)* itd.

6) sufiks *-in-* bez końcówki, w formie osoby 3. liczby pojedynczej czasu teraźniejszego, czasowników zapożyczonych: *jo dumin*, *kurin* „on myśli, pali”. Por. w dialekcie Cyganów rosyjskich *jov dumine*, *kurine*, a u Cyganów lotewskich *joũ dufiny*, *rožiny* „on myśli, szanuje”;

7) przyimek *be* „bez” jest niewątpliwie pochodzenia litewskiego, ale spotkać go można także w gwarze Cyganów lotewskich. Litewsko-słowiańskiego pochodzenia jest przyimek *précu* „przeciw”, którego często używa się zamiast rdzennego *angil* „przed”, np. *précu jamarò kh'er sy le khangiri* „przed naszym domem jest kościół”;

8) jak w innych dialektach cygańszczyzny północnowschodniej, w mowie Cyganów litewskich aktywnie używa się zapożyczonych z języków ludności otaczającej prefiksów czasownikowych. Najbardziej charakterystycznym dla cygańszczyzny litewskiej jest prefiks pochodzenia polskiego *pše-* (<*prze-*): *pšedžòũ* „przechodzę”, *pšemaròũ* „przebiję, przerywam (mowę). Oprócz Litwy prefiksu tego czasami używają Cyganie lotewscy, chociaż o wiele częściej występuje tam prefiks pochodzenia litewskiego *pir-*). Na

północno-zachodniej Białorusi, wskutek kontaminacji polskiego *prze-* i białoruskiego *p'era-/p'ere-* powstał nowy prefiks *pre-/pri-*, więc *pridžaił* / *predžaił* i *premaraił*.

W cygańszczyźnie litewskiej większość prefiksów czasownikowych jest pochodzenia słowiańskiego, najczęściej polskiego, ale ich użycie jest ściśle uzależnione od wykorzystania prefiksów analogicznych z języka litewskiego, co bardzo utrudnia zrozumienie mowy Cyganów litewskich przez nosicieli innych, nawet pokrewnych, gwar. Na przykład, zdanie *jo utradyjá Vil'n'áte* „on przyjechał z Wilna” Cygan białoruski może zrozumieć jako „on odjechał do Wilna”, ponieważ *utradyjá* w jego gwarze w pełni odpowiada białoruskiemu *ɣexaɣ' ujechaɨ* (rosyjskie *ɣexaɨ*). Po litewsku zaś powie się *atvažiavo* „przyjechał”, stąd po litewsko-cygańsku *o(t)tradyjá* > *utradyjá*. Takich przykładów jest więcej: *sterdzijá* „przystal” (lit. *sustojo*), *počhindlò* „napisane” (lit. *parašyta*), *podykx'èla* „zobaczy” (lit. *pamatys*), *poléla* „weźmie” (lit. *paims*; NB! W gwarze Cyganów rosyjskich i białoruskich słowo to oznacza „zrozumieć”), *ubrakhél* „broni, obroni” (lit. *apsauga*) itd. Używa się też, o wiele rzadziej niż prefiksy słowiańskie, zapożyczone z litewskiego prefiksy czasownikowe: *mukhosòu* „wycieram”, *nutradyjá* „odjechał”, *uščakiròu* „zawijam” (częściej jednak *zaščakiròu*);

9) Gwara Cyganów litewskich obfituje w zapożyczenia leksyczne polskie, które trafiły do wszystkich rozdziałów słownictwa. Często zapożyczenia te występują w postaci gwarowej lub w wymowie litewskiej, na przykład *vraz* „natychmiast, zaraz”, *vixútko* „ubikacja”, *skòtki* „schody”, *dožekin-* „przrzekać”, *pśéngi* „cęgi” itd. W niektórych zapożyczeniach z polskiego zmienia się semantyka: *hòjno* „dobry, wspaniały” (teraz konkuruje ze słowem *lačhò*, a leksem *mištés* „dobrze” nieomal całkowicie został wyparty przez *hòjnes*); *kšyžòuka* „skrzyżowanie (dróg)”, *pšymròsko* – nie „przymrozek”, lecz „szron”, *izbít* (<pol. „zbyt”) „bardzo” itd. W różnych miejscowościach Litwy poniekiedy używa się różnych zapożyczeń z polskiego – z tym samym lub bliskim znaczeniem. W Poniewieżu przeważnie *darin-* „darować” (lit. *dovanoti*, derywat od *dovana* „dar”), ale w innych miejscowościach *vibačín-*.

Interesującym jest fakt, że terminologia religio logiczna została całkowicie zapożyczona z polskiego: *an'òlo* „anioł”, *mša* „msza”, *pačòrja* „modlitwa” (<pacierz). Fakt ten może zastanawiać, ponieważ jeszcze w końcu XIX w. Mieczysław Dowojno-Sylwestrowicz pisał, że Cyganie litewscy z okolic Szawli, Rosien i Preni, władające dobrze językiem polskim, modlą się jednak po litewsku⁶.

6. M. Dowojno-Sylwestrowicz, *The Lithuanian Gypsies and their language*, JGLS, cz.1, nr 5, July 1889, Edinburgh, s. 251–258.

Polonizmów używa się zamiast rdzennych słów, których brzmienie, w mniemaniu Cyganów, jest „obraźliwe”⁷ dla uszu ludności krajowej. Dlatego mamy *čòtka* „ciotka” zamiast *bibi*, *teščòva* „teściowa” zamiast *sasij*.

Często używana jest konstrukcja, w której dokłada się polskie *za* w potocznym znaczeniu „zbyt” – *za kutý lové* „za mało pieniędzy”, *za godžvarò* „zbyt mądry, zbyt rozsądny”.

Zadziwiającym jest także fakt, że w warunkach ogólnej lituanizacji toponimów, nawet pochodzenia słowiańskiego, Cyganie litewscy wolą używać miejscowe toponimy pochodzenia litewskiego w tradycyjnym brzmieniu polskim: *Jánov* „Janów” (lit. *Jonava*), *Ješyška* „Ejszyszki” (lit. *Eišiškės*), *K'ejdány* „Kiejdany” (lit. *Kedainiai*), *Onikšty* „Onikszty” (lit. *Anikščiai*), *Pon'év'eš* „Poniewież” (lit. *Panevėžys*), *Ućána* „Uciany” (lit. *Utena*).

W warunkach bilingwizmu cygańsko-litewskiego, niewątpliwie język litewski gra rolę niewyczerpalnego źródła dla zapożyczeń *ad hoc*. Cyganie litewscy jednak, dla wyrażenia pojęć nowych, obejmujących realia polityczne, kulturalne i naukowe, wolą korzystać z języka rosyjskiego, co widać nawet na tekstach, zamieszczonych w pierwszym wydany na Litwie elementarzu cygańskim. Lituanizmy trafiają do różnych grup słownictwa, ale najczęściej odbywa się to na poziomie życia codziennego albo w odniesieniu do zjawisk ogólnie znanych. Na przykład, *rudžen* „jesień” (lit. *ruduo* z genitivem *rudens*, możliwa jest także kontaminacja polskiego *jesień* z litewskim *ruduo*), *k'emo* „podwórze” (<lit. *kiemas*), *šášel'o* „cień” (<lit. *šešelis*), *nikščo* „kciuk” (<lit. *nykštys*), *smil'o* „palec wskazujący” (<lit. *smilius*), *p'áda* „stopa” (<lit. *pėdà*), *šulin-* „proponować” (<lit. *siuliti*), *tvarkin-* „porządkować” (lit. *tvarkyti*), *vajkin-* „gnać, wypędzać” (<lit. *vaikyti*). Trzeba dodać, że w południowych powiatach Litwy, liczba lituanizmów maleje i Cyganie miejscowi wolą w ich miejsce używać słownictwo słowiańskie: *dvòro* „podwórze”, *čeh* „cień”, *hòra* „nieszczeście, smutek, biada” (w Litwie Centralnej *vòrga*).

Na koniec warto odnieść się do kilku publikacji, dotyczących *Cyganów litewskich*, względnie ich mowy. Pierwszym badaczem tej odmiany *romani*, z której powstała dzisiejsza gwara Cyganów litewskich, był Teodor Narbutt. Nie był on lingwistą, nie władał w stopniu dostatecznym językiem cygańskim, dlatego więc niektóre fragmenty jego zapisów w cygańszczyźnie dają się odszyfrować z wielkim trudem (i nie zawsze). Tym nie mniej, zapisy te pozostają prawdziwym skarbem, zwłaszcza dla ludzi zajmujących się zagadnieniami leksykologii cygańskiej, ponieważ u Narbutta znaleźć można słowa, które wyszły już z użytku na Litwie i Białorusi, a wciąż zachowały się w innych odmianach cygańszczyzny.

7. Tj. wulgame – *przyp. red.*

Interesująca wydaje mi się również wspomniana publikacja Mieczysława Dowojno-Sylwestrowicza, który obcował z Cyganami na obozowiskach w swoich dobrach litewskich. Jego zapisy języka cygańskiego, są notowane ręką amatora, ale niewątpliwie mają większą wartość niż teksty Narbutta. Dowojno-Sylwestrowicz dodatkowo zamieścił w opracowaniu słowniczek cygańsko-angielski, którego dodatkowym walorem są terminy, które w czasach dzisiejszych już to wyszły z użytku, już to stanowią „słownictwo pasywne”⁸ (na przykład *bibo* „ciotka”, *renkano* „Polak”). Interesująca jest obecność w słowniczku kilku form leksycznych i leksemów charakterystycznych dla – *Cyganów litewskich* (*sawaris* zamiast *savári* „uzda, cugle”, *sztetus* zamiast *štéto* „miejsce”, *trifilis* „koniczyna”).

W 1939 r., angielski profesor Norman Brooke Jopson opublikował notatki ze swego pobytu na Litwie i spotkania z grupą Cyganek litewskich⁹. W tekście znajdziemy fragmenty w gwarze litewsko-cygańskiej, zapisane z wyjątkową dbałością. Jopson był językoznawcą. Z zamieszczonych fragmentów widać, że mowa Cyganów litewskich od lat trzydziestych ubiegłego wieku niewiele się zmieniła, choć niestety, poniosła pewne straty leksyczne – etnonim *rynkanò* „Polak” (u Jopsona *rinkano*, u Dowojno-Sylwestrowicza *renkano*), o ile mi wiadomo całkowicie został wyparty przez zapożyczenie z polskiego *Polako* i przeszedł do „słownictwa pasywnego”.

Poważnie zaczęto się interesować cygańszczyzną litewską dopiero w czasach najnowszych. Młody badacz amerykański pochodzenia rosyjskiego, dr Anton Tenser, w 2005 r. opublikował deskryptywną gramatykę interesującej nas odmiany cygańszczyzny europejskiej¹⁰. Niestety nic nie wiem o badaniach gwary *Cyganów litewskich* na Litwie.

Warto wiedzieć, że w 2003 r. wydano pięknie ilustrowany elementarz cygański, autorstwa Cyganki z Poniewieża i Polki wileńskiej¹¹, przeznaczony do prowadzenia zajęć fakultatywnych w szkołach z pewnym odsetkiem dzieci cygańskich. Niestety (po raz drugi!), o prowadzeniu takich zajęć na razie nic nie słyhać.

8. Ze „słownictwem pasywnym” mamy do czynienia wówczas, gdy nosiciel gwary rozumie znaczenie pewnego leksemu, ale nie używa go na co dzień w mowie potocznej.

9. N. B. Jopson, *A group of Lithuanian Gypsies*, JGLS, 1939, nr 18, 2–3, s. 118–121.

10. A. Tenser, *Lithuanian Romani*, Munich 2005.

11. T. Bagdonavičienė, H. Prośniakova, *Romane bukvi. Romų abėcėlė. Romų kalbos elementorius*, Kronta, Vilnius 2003.

LITERATURA:

BAGDONAVIČIENĖ T., PROSNIAKOVA H., *Romane bukvi. Romų abėcėlė. Romų kalbos elementorius*, Kronta, Vilnius 2003.

DOBROVOL'SKIJ V., *Kisieljovskie cyganie*, T. 1, *Cyganskie teksty* (Добровольский В., *Киселёвские цыгане*, T. 1, *Цыганские тексты*, Санкт-Петербург 1908).

DOWOJNO-SYLWESTROWICZ M., *The Lithuanian Gypsies and their language*, JGLS, T.1, nr 5, July 1889, Edinburgh, s. 251–258.

FICOWSKI J., *Cyganie polscy – szkice historyczno-obyczajowe*, Warszawa 1953.

JOPSON N. B., *A group of Lithuanian Gypsies*, JGLS, 1939, nr 18, 2–3, s. 118–121.

MATRAS Y., *The clasification of Romani dialects: A geographic-historical perspective* [w:] B. SCHRAMME, D. W. HALWACHS, G. AMBROSCH, *Proceedings from the 6th International conference on Romani linguistics*, Lincom Europe, Munich 2005.

NARBUTT T., *Rys historyczny ludu cygańskiego*, Wilno 1830.

TCHERENKOV L., LAEDERICH S., *The Rroma: otherwise known as Gypsies, Gitanos, Γόφοι, Tsiganes, Țigani, Çingene, Zigeuner, Bohémiens, Travellers, Fahrende, etc.*, Schwabe Verl. Basel 2004, T.1, *History, Language and Groups*, s. 379–380; T.2, *Traditions and Texts*, s. 755–756.

TENSER A., *Lithuanian Romani*, Munich 2005.

LEW CZERENKOW (LEON MUZOWSKI)
A CYNA SAN TU LITVATE? A CZY NA SAN TU LITWATYR?
RAKIRYBEN LITEWSKONE ROMENGRO TE LENGIRI
IDENTYFIKACJA

Pre jekh zorašes buhli terytoria Kamčatkaty pre wschodo žyn kie Brzešcio i Białystoko pre zachodo romane čhibjakre gwary, sawenca rakiren štetytka Roma, čhen adzia paše jekh kie wawir (dre fonetyka, morfologia, andre ławengro barwalipen), kaj čačipnasa jone keren jekh baro super-dialekto lokalnone wariantenca. Dre łendyr isy detali, sawe phares mogineł te rakheł jekh manuś, sawo nani fachowco i nani Rom. Ale odołe detali właśnie khełen wažno rola dre romane grupakri identyfikacja, pomoginen te rozróżninen jekh romani grupa wawirjaty.

Autoro sprobindzia te posykawel adasawe detali dre rakiriben litewskone Romengro, sawe rozgraniczynen odo rakiriben wawire romane rakiribnendyr pre buhło areało – (oprócz Litwatyr) Białoruś Zachodnio, Łotwa Wschodnio (Inflanty), paszyłatune phuwja dre Chaładytko them.

LEW CZERENKOW (LEON MUZOWSKI)
A CYNA SAN TU LITVATE? AREN'T YOU FROM LITHUANIA? DIALECT
AND SELF-IDENTIFICATION OF THE
LITHUANIAN GYPSIES

In the vast area, ranging from Kamchatka in the East to Brest and Białystok in the West, dialects spoken by the local Gypsies are so close to each other regarding phonetics, morphology and vocabulary, that they make in fact one macro-dialect with local varieties. The details of these varieties can barely be noticed by a non-professional and a non-Gypsy. Nevertheless, these details play an important role in group identification and in the differentiating between Gypsy groupings.

The author has intended to present the peculiarities of the dialect spoken by the Lithuanian Gypsies, which make it different from the whole bunch of vernacular Gypsy tongues of a broader area that includes (except of the Republic of Lithuania) Western Belarus, Eastern Latvia and neighboring parts of the Russian Federation.